

ARISTOTELES A KERESZTÉNY ISKOLA TÖRTÉNETI TÜKRÉBEN.

Aristoteles, amikor a műalkotás lényegéről elmélkedik, arra a végső megállapításra jut, hogy a művészetnek igazi feladata a jelenségek mögött rejlő, változatlan és örök lényeknek érzéki megjelenítésében áll. Az aristotelesi bölcelet egyik alapelve, a forma tehát az, amit a művésznak szóba, akcióba, színbe vagy kőbe kell öltöztetnie. Az emberábrázolásnak is ez a művészi szabálya. Az emberi képmásban a lélek — ez is forma az aristotelesi rendszer értelmében — legjellegzetesebb vonásait kell a művészi kéznek megörökítenie. Amennyivel hívebben tükrözi azonban a jellemet az arcnál a lélek gondolat- és érzésvilága, annyival igazabb az érzéseink alá eső művészi képmásnál az egyén élet-szemléletének, alkotásainak vonalaiból kirajzolódó szellemi arckép. Főként a filozófusra vág ez, aki éppen azzal bontja ki bensejének legmélyebb lényegét, hogy kiépíti maga köré az életnek, a világnak és az igazságoknak teljes rendjét. A filozófus léleknek a saját bölceleti rendszerébe beleszótt képét tehát maga a bölcselő alkotja meg, aki ezért csak az utolsó gondolattal, elhatározással, kimondott szóval vagy leírt betűvel fejezi be a maga történeti képmását.

A páratlanul kimagasló szellemi nagyságoknak ezenfelül még az a kiválóságuk, hogy megörökítésükön az az utókor is fáradozik, amelynek lelkében tovább élnek. Ezek történeti képmásai ugyanis nemesak szótlán, bekeretezett ékességek és emlékek az emberi gondolkodás történeti arcképesarnokában. Amikor a szavuk elhalt már, írásaik betűi beszélnek tovább; fölvetett problémáik hatalmas hullámainak útja pedig szemmel követhető a későbbi századok szellemi mozgalmaiban is. A nagy gondolkodók lelke imígyen marad tehát továbbra is az aristotelesi forma, azaz cselekvő elv, mely az egymásra következő nemzedékek szellemi világában újra meg újra gondolatsorokat indít meg, törekvéseket szabadít föl. Az ezek szálaiból kirajzolódó második kép a filozófus szellem tovább élő történeti képmása.

Aristotelesnek is ez a két szellemi arculata áll előttünk: a történeti, melyet az ókori história és a classica-philologia őriz; és a szellemi élet későbbi során kialakult kép, melyről a keresztény művelődésnek és szellemi mozgalmaknak története bontogatja le a fátyolt.

E kettős kép bemutatása felette nagy és járt utak ismert eredményeit felsorakoztatató feladatnak kínálkoznék. A keresztény iskola szemszögéből tekintve azonban évszázadokkal megrövidül

ez a történeti út, szűkebb területre is korlátozódik a kérdés, mely a sajátosságosan böleselettörténeti kutatások eredményeit is csak rostálás után értékesítheti, amennyiben vizsgálódása az iskola böleselettanításának és filozófiai fölfogásának történeti fonalfán halad.

Mi biztosította Aristoteles évszázados szerepét a keresztény iskolákban? Minő problémák megoldásával fordult hozzá koronkint az iskola népe? A művelődés korszakonkint változó eszményei mekkora teret engedtek böleseletének? Az iskola konkrét világát formáló sajátos erők, aminők az iskolai szervezet, a tanulmányi anyag módosulásai, a tudományoknak és a tanítás módszerének változásai minő nyomokat hagytak azon a történeti útvonalon, melyet böleselők az iskolák multjában megjárt? És végezetül minő értékeléssel vésődött Aristoteles alakja az iskola népének közfelfogásába és mi okozta ennek változásait: tekintélye megnövekedését vagy megcsorbulásait? — ezeknek a problémáknak kérdőjelei kanyarodnak elének, ha a kitűzött szemzőből kívánunk fényt vetni Aristoteles iskolai alakjára.

A keresztény iskola, amikor Szent Ágoston elgondolása, Cassiodorus kezdeményezése után a IX. században angolszász-ír földön megszületett, az egyházi művelődés évszázadok óta vajudó kérdésének megoldását vallotta feladatának. Bár a magasabb szellemi kultúra imígyen a társadalomnak csak egyetlen rétegére, a papságra korlátozódott és emiatt századokig ez telepedett csak le Aristoteles középkori katedrája köré, azért ez a műveltség nem tekinthető mégsem egészen töredékesnek vagy egyetlen életpályához szabottnak, mert az ismeretek és tudományok egész birodalmát a papi hivatás körébe utalta a korfölfogás. A középkori schola, mely ezáltal nemcsak megszállóhelye, hanem bölesője és állandó otthona is maradt a középkor magasabb művelődési eszményének, természetesen az egyháziak szellemi igényeihez és érdeklődéséhez szabta a tudományoknak és a böleseletnek összes kérdéseit.

Aristotelest kettős szerepben látta a középkori iskola népe: az antik íróéban, aki a többi klasszikus íróval egyetemben a pogány élet- és világszemlélet képviselője és tolmácsolója; a böleselőéban, aki tanítómesternek kínálkozik az értelem formális megiskolázására és azután kalauznak szegődik az igazságok és ismeretek összes tereire.

A keresztény iskolát, mondhatjuk az Egyház kezdeteitől fogva a XIX. századig, három hatalmas küzdő tábor harcai befolyásolták abban az állásfoglalásban, mely fölfogását az antik világ szellemi értékeivel szemben meghatározta. Aristoteles alakjára is aszerint esett fény vagy árnyék, hogy a szellemi élet változó szerencsével és eréllyel folytatott küzdelmeiből barátai vagy ellenségei kerültek-e ki győzelemmel. A pogány klasszikusok lelkes keresztény hívei a rajongás önfeledt optimizmusával ringatták magukat abban a hitben, hogy a papság minden lelki kár nélkül nevelődhetik a pogány írók szellemi hagyatékán.

Mégis, valahányszor ők érték el sikereket, bölcselelnök hatása vesztett erejéből, képe homályba került. Ezek győzelmei ugyanis, akár az angolszász vagy karoling szellemi megújodást, akár a XII., XIII. századbeli humanisztikus délfraancia iskolák virágzását vagy a renaissance-ot, sőt a neohumanizmust tekintsük is, nem a bölcseleti, hanem a humanisztikus, irodalmi irány fölülkerekedését jelentették, amelyben fukar és díztelen szavú filozófusunknak nem juthatott különösebb megbecsülés.

Az ellenséges tábor a keresztény puritánok híveit állította hosszú harci sorba az első apologétáktól Tertullianuson, Nagy Szent Gergelyen, a clugnyeken, a cisztercieken, trappistákon végig egészen a multszázadi I. Gaume francia abbéig. Ezek a keresztény és papi műveltség forrásainak egyedül a Szentírást és a keresztény írók kultúrértékeit tekintették és fanatikus elszántsággal parancsoltak ki — s ha hatalmukban állt — sepertek is ki az iskolából minden klasszikus pogány írást, hogy az be ne szennyezhesse az ifjúság gyengéd és fogékony lelkét. A keresztény művelődés imígyen zárt körén belül azonban, akár csak az antik szellemi világ hagyatékát megtisztogató és kirostáló harmadik felekezet, az eklektikusoké, szívesen hallgatta meg ez a tábor a pogány bölcselelnök tanításait, melyeket a hitigazságok vizsgálata, megalapozása és kifejtése közben érvényesíthetett. Ezekkel szemben legfeljebb akkor vált elutasítóvá a puritánok fölfogása, amikor a messze sodródott racionalizmus visszahatásaképen az evangélium egyszerű bölcseségének áhitatára, az aszkétikus kontemplációra vagy éppen a miszticizmusra komorodott a klasszikusok ezen ellenségeinek vallásos életszemlélete. A középkori szellemi életen és iskolán uralkodó partikularizmus és területiális tendencia magyarázhatja meg ezek után, hogy Aristotelesnek barátai és ellenségei egymás mellett is éltek, az iskola minden egyes korszakából felsorolhatók. Az uralkodó közfelfogást azonban mindig a győztes párt állásfoglalása és elgondolása szabta meg.

Aristoteles elindulását a keresztény iskola meghódítására az angolszász iskolák enciklikus ismeretanyagában szereplő dialektika tanítása jelentette.² Ez a tudományok céhbeli, kasztszerű nyelvét oktató grammatika és retorika vezető szerepe mellett eleinte inkább csak hagyományos tartozéká, mint érdeklődéssel átvett értéke az új keresztény iskolának. Egyideig semmi köze a fölébe épített reális és teológiai ismeretekhez. A hittudós és vele együtt a teológiai oktatás egyelőre még a meg nem bolygatott és zavartalan hit áhitatával olvasta a Szentírást és fogadta a szentatyák magyarázatait. A világi híveságos bölcsesség az ékes szó köntösében ragyog ugyan — mondja még a X. század fordulóján is chartres-i Fulbert (kb. 960—1028) —, de semmi sincs benne az erény igazságából; folyton keres ugyan, de sohasem talál, mert Isten titkainak mélységeibe nem a disputációk fényénél, hanem a hit világánál láthatnak csak bele az emberi szemek.³

A ráció, az ész, melynek ilyennyire meddő szerepet osztott az auktoritás, a tekintély ellenében a korfölfogás, egyideig tehát jóformán csak divatos, történeti fegyverzet módjára öltötte magára a logika vértzetét, melyet dialektika címen Aristoteles tanításából vett az iskola népe. De maga ez a logika is felette fogyatékos. Mint az antik világnak nem egy műalkotása, ez is csak darabokra törve jutott a késői nemzedék kezére. Aristoteles bölcséleti rendszeréből csak a logika, de annak is csak egy része, — sőt az is neoplatonikus ízű tolmácsolásban — volt az iskolának legelső kincse.⁴ Aristoteles így hát mint logikus támadt legelőször életre; mintegy bizonyságául annak, hogy a bölcséleti diszciplínának kötegeiben ezen a területen bölcselőnk halálától vagy a neoplatonikusok uralmától kezdve a XIX. századig senki sem vonhatta kétségbe, hogy ő a logika páratlan mestere.

Aristoteles további sorsa egyideig még az iskola logikájához volt kötve s a változást is az okozta, hogy a XI. század folyamán Itália földjéről új, világias színezetű művelődési irány indult útnak, mely híveit a hivatalos írásbeliségek, jogi ügyek, általában a kancelláriai teendők végzésére akarja előkészíteni. Ezzel a célkitűzéssel megbomlott a papi studiumokra előkészítő tanulmányok hagyományos egyensúlya és a főgond a latin mellett a dialektikára esett. Az ész sem türte az alaposabb logikai iskolázottság mellett e profán környezetben a hagyományos megkötöttségét. A dialektika fegyverzetében megindította évszázadokra szóló küzdelmét a tekintély és a hit ellenében. Az újtók vezére, a világias törekvés fölszabadítója, természetesen megnövekedett tekintéllyel immár, az iskolai logika tanítója, Aristoteles. A kiváló görög böles azonban bizonytalannal nem valami nagy büszkeséggel nézte volna a hozzászegődött új felekezetet, mely, úgy látszik, nem sokban különbözött az antik világ kicsinyes, kötekedő, elbizakodott és felületes szofista hadától. A kor egyházellenes, sőt eretnek tanítói is Aristoteles katedrája köré gyülekeztek és az észtól épített dialektikai sáncok mögül vetették ki az egyszerű lelkek hitét megejtő csavaros okoskodásaik hálóját.⁵

Az antidialektikusok egyházas érzelmű táborából haragos keserűséggel szórt vádakból nem egy a mesternek vallott Aristotelesre esett. Petrus Damianus vagy Lanfrancus mellett a mi szenvedélyes és eredeti Szent Gellértünk éles hangja figyelmeztet minden jámbor keresztény lelket, hogy a görög böles hamisságainak és tévedéseinek láttán szégyenkezzék csak vissza az egyszerű halásznak, Szent Péternek bölcseségéhez, mely — semmi kétség — mélységesebb Aristoteles tudományánál. Egy másik iskola-mester, Othló pedig nyíltan vallja, hogy nagyobb gondja tanulmányában és írásaiban a szentek elveinek követése, mint Platoné, Aristotelesé vagy akár Boethiusé.⁶

A vallási igazságokkal szembeszögezett legfrivolabb és leggyűgyűbb szofizmákat sem lehetett azonban jámbor tanácsokkal és dörgedelmes feddésekkal véglegesen elosztatni. Az ellenséget csak saját, filozófiai fegyverei győzhették le. Ez a meggyőződés

szegődtette mind a két tábornok Aristoteles iskolájába és állította a logikát megnövekedett tekintélyű mesterével egyetemben az érdeklődés középpontjába.

Ez az oka, hogy a XII. században Aristotelesnek közközre került újabb logikai műveit mohó örömmel és kíváncsisággal vették át az iskolák. A bölesei oktatás mindenütt az ő írásait olvastatta és magyarázta, tekintélye a logikában megingathatatlan.⁷ Abaelard pl. a relációk körül egy helyütt szívesen vallana más fölfogást, mint böleselők. De rögtön el is utasítja magától ezt a lehetőséget azzal a megokolással, hogy mire is vezetne és mi lenne az iskolából, ha egyszer Aristotelest nem vallaná többé mesterének.⁸ Böleselők egyelőre ugyan még csak mint logikus, de már Piatonhoz hasonló tekintéllyel trónol az iskola népe fölött. Pedig tanár és tanítvány nem minden panasz nélkül túrta uralmát. A teljes aristotelesi rendszer ismeretének hiányában a schola sokat bajlódott logikájának megértésével és magyarázatával. Minduntalan szemére vetik böleselőknek, hogy zavaros, felette szűkszavú és homályos, mintha bizony az a hit vezette volna, hogy az igazságok fönnsége tilalmazza a világos előadási módot, nehogy az avatatlanok is beeláthassanak titkaiba. Szinte kedve telik abban, hogy mondanivalóit a szavak sűrű és le nem fejthető fátyolába takarja, panaszolja föl Alanus ab Insulis Anticlaudianusa.⁹ Akadtak iskolamesterek, akik éppen emiatt lemondtak a peri hermeneias iskolai magyarázatáról; egy elkeseredett tanító pedig áldatlan labirintusnak nevezi böleselők egész logikáját.¹⁰ A szívós munka és alapos elmélyedés azonban oszlatni kezdte lassan e homályt.¹¹ Johannes Saresberiensis eleinte még maga is a panaszosok pártjára állt és azt róttá föl Aristotelesnek, hogy szór-szállhasogató, előadása nem világos, terminológiája pedig felette homályos. A XII. század végén azonban már oly tisztán érthetőnek tartja böleselők műveit, mintha annak lapjain maga Apollo beszélne, akitől különben Aristotelest a görög rege származtatta is.¹² Alexander Neckham dicsérete¹³ pedig annyira megy, hogy böleselők műveihez fűzött minden magyarázatot feleslegesnek ítél, mint meddő vállalkozást, mely a tündöklő napnak fáklya-fénnyel akar segítségére sietni.

A középkori iskola szellemi világában a XIII. század első felében bontakozott ki Aristoteles teljes szellemi képe és egész bölesei rendszere metafizikai, természetbölesei és etikai műveinek megismerésével. Nem csekély kavardás és ellenkezés kísérte azonban nyomon böleselők végeles és teljes térfoglalását. A scholában ugyanis a metafizikus és természetböleselő Aristotelesnek nagyon is rossz híre élt azoknak a sokat olvasott antik és keresztény íróknak híradása alapján, akik idevágó tanításából jórészt azokat a tételeket emelték ki, amelyek a korabeli augustinus-neoplatonikus alapokra épített teológiai tanítással vagy egyáltalán a keresztény hitlevelekkel ellenkeztek.¹⁴ Az arabok közvetítette Aristotelest pedig ezenfelül feleszötté az a bölesei tévedés, amelyet averroizmus néven könyvelt el a

gondolkodás története. Mindezekhez járult végezetül, hogy míg a hatalmas bölcséleti rendszer és forrásanyag átértése, feldolgozása és értékesítése meg nem történt, nem egy elhamarkodott, felületes ítéletet vagy tévedést írtak föl bölcselőnk terhére. Így pl. a korabeli szóhasználat alapján az aristotelesi formát is járulékos és esetleges mozzanatnak vélték és vaskos tévedést láttak bölcselőnk azon állításában, hogy az emberi lélek is forma. Az aggodalom, úgy tetszik, főként a teológiai fakultásokat szállotta meg, ahol a patrisztikus írók tekintélye különben is Platon mellett tört lándzsát.¹⁵

Ez a magyarázata annak, hogy az egyházi felsőbbség 1210—1234-ig kitiltotta az iskolából Aristoteles metafizikáját és természetbölcséleti műveit.¹⁶ Az artista fakultások lázas érdeklődése, mely talán ekkor hivatkozott legelőször önérzetesen a tanszabadság elvére, jóval előbb áttörte a tilalom sorompóját¹⁷ és Platon (helyesebben a neoplatonizmus) helyébe Aristotelest ültette a bölcsélet egyetlen mestereképen. A Stagirita műveiből került ezután már ki az artisták egész tanulmányi anyaga,¹⁸ egyszerűen „a filozófus” nevet pedig ettől fogva ő viselte.¹⁹ A befogadás legelőször az artista fakultáson történt meg és innen ragadt át a hittudományi karra. A keresztény aristotelizmus viszont ez utóbbin forrott ki, mégpedig a teológus schola nagy mesterének, Albertus Magnus-nak és Aquinói Szent Tamásnak fáradozásával és szorította szabályozott mederbe az artista fakultásoknak jóideig teológiai céloktól mentesen vezetett bölcselkedését.²⁰

Mi láncolta a középkori iskolát évszázadokra Aristoteles katedrájához? Mit keresett és mit talált a Stagirita műveiben a schola tanítása? E kérdésekre a válasz a legkönnyebben talán abból a módszerből olvasható ki, mellyel bölcséleti rendszerét földolgozták.²¹ Az artisták magiszterei az egyes filozófiai értekezések bevezetésékepen kifejtették az új anyagnak a többi bölcséleti disciplinával való összefüggését. Azután pedig a tételekre, kisebb fejezetekre bontott aristotelesi szöveg (divisio, expositio, textus) betűszerinti értelmét igyekeztek megállapítani eléggé alapos és sűrű hivatkozással a „mens, intentio Philosophi“-re. A tanítás főszúlya azonban mégsem ide, hanem egyes szakaszok végére függesztett, önállóan fölvetett kérdésekre, a Quaestiones-re esett, amelyekben a középkori filozófus a saját bölcséleti problémáit, állásfoglalását fejtette ki és függesztette oda bölcselőnk eredeti és történeti gondolataihoz. Ez a mozzanat élesen rávilágít arra, hogy a középkori iskolát elsősorban nem a történeti érdeklődés kötötte Aristoteleshez és bár becsületes igyekezettel kereste az aristotelesi szöveg eredeti értelmét és bölcselőnk hiteles felfogását, irásait valójában mégis inkább a szellemi megtermékenyülés forrásának tekintette, amely erőt és lendületet ad egy új filozófiai rendszer megalkotására. Az igazi törekvés legbensőbb lényegére Aquinói Szent Tamás mutatott rá, amikor egy helyütt az a kérdés kanyarodott eléje, hogy vajjon mi lehetett egy ponton Platon és Aristoteles eredeti fölfogása. „Bármilyen legyen is — fordul

el rövidesen ennek bogozgatásától — nem ennek megállapítása a mi főgondunk, aminthogy a böleseletnek sem az a főadata, hogy az emberek véleményéről számoljon be, hanem arról, hogy mi az igazság.²²

Ez a meggyőződés vezette a scholát annak az értékelésnek megejtésében, mely a XIII. század közepe után Aristotelesnek juttatta az elsőbbséget Platonnal szemben. Ez időpont előtt még Platon a vezéralak, aki a Stagiritánál „istenibb“ módon álmolta meg a földnek, égnek és Istennek titkait, amint az Anticlaudianus megállapította.²³ A schola virágkorában azonban már Aristotelesnek jutott a palma, mert mély elméje biztosan kalauzolt el a filozófia minden területén, lelkiismeretes és mindig megbízható ítétele önállósággal gyűjtötte egybe és vonta harmóniába mindazokat az igazságokat, melyeket előtte mások tanítottak — így tolmácsolja korának felfogását Johannes Saresberiensis.²⁴ Érdekes a párizsi artista fakultás Szent Tamást méltató és sirató verse, mely már csak Platon és Cicero fölé emeli elhunyt nagy mesterét.²⁵ Bár az iskola böleselőnk etikáját és természetböleséleti műveit is szorgalmasan magyarázta, a középkori érdeklődés középpontjában azonban mégis a logikus és főként a metafizikus Aristoteles állott. Igaz ugyan, hogy lenyűgöző tekintélyének érvényét hangsúlyozottan csak a filozófia tereire igyekeztek korlátozni, sőt itt is megítélése végső mértékének a Szentírást vallották,²⁶ az a szorgos igyekezet azonban, mellyel vélt vagy tényleges tévedéseit a teológiai kérdések megalapozása vagy bogozgatása közben mégis mentegették és kimagyarázták, annak a bizonyosága, hogy a teológia keretén belül is páratlan nagy tisztelettel adóztak személynének.²⁷

Aristoteles középkori ragyogó képének ellentéteit és sötét foltjait a humanisztikus szellemű délfrancia iskolák adták meg: Ezek szemében természetesen továbbra is csak unalmas és száraz maradt böleselőnk egész tudománya és az Ovidius lábainál nevelődött vándordiakok hada, ha már filozófust kellett választani, inkább Epikuros mellé szegődött.²⁸ A schola racionalizmusának, a humanisztikus iskolák környékén fölburjanzott feslettségnek láttán a komor aszkézis felé fordult lelkek pedig a világ hívságos voltát és Aristoteles mulandóságát kezdték emlegetni.²⁹

Fogyatékosan és sok helyütt eltorzítva látta a középkor böleselőnk másik, történeti képmását. Életéről, jelleméről részben már igaztalan, neoplatonikus életrajzokból értesült. Ezek nyomán vált közkeletűvé, hogy Sokrates volt első tanítómestere, a delphoi-i jósa parancsára szegődött Platon mellé, akit azonban lenézett és határtalanul becsmérelt is később. Különben is nagyon kötekedő, veszekedő természetű, gőgös ember lehetett.³⁰ Aristoteles hívei természetesen kiigazították ezt a nem valami hízelgő képet. Honnan is meríthette volna e pogány ember a kinyilatkoztatással egybevágó temérdek böleseségét, ha nem az igazságok végső forrása és kútfeje, az Úristen bízta volna mindezt reája is, mint az ókori világ legkiválóbbjaira, pl. Vergiliusra vagy Platonra. Az

isteni eredetű „sapientia veterum“ szószólójának kell tehát a Stagiritát is tekintenünk, akit éppen ezért Platonnal együtt Jeremiás prófétával hoztak személyes érintkezésbe és együtt is ábrázoltak.³¹ Így nyitotta meg Aristoteles előtt is a középkori gondolkodás a jámbor legendák útját, melynek végén tisztelete és hálája jelül a szemében legértékesebb koronát, az üdvösséget tette a fejére.

Hogyan fogadta a renaissance a középkori Aristotelest? Az új mozgalom vezető irodalmi és stílári érdeklődésének felülről bizonyítéka, hogy szeme legelőször is Aristotelesnek barbár, rosszul szabott és hiányos nyelvi köntösén akadt meg. A humanista szellemű kritika bölcselők középkori sorsát használta föl annak igazolására, hogy a magyarázók rengetegében miként veshettek el a nagy görög bölcse eredeti gondolatai, melyeket a görög nyelv nem ismerése sokszor tévesen, a latin nyelv barbársága pedig méltatlanul tolmácsolt. Ezért tekintették a humanisták első feladatuknak, hogy új fordításról gondoskodjanak. A klasszikus nyelvek beható ismerete és pallérozott készsége azonban nem állt arányban a fordítók filozófiai iskolázottságával. Így esett, hogy a csillogó stílusú új fordítások némelyike az iskolai tanítás során kevésbé bizonyult megbízhatóknak, mint a darabos és bárdolatlan nyelvű középkoriak. Ez a balsiker különben csak fokozta a törteneti Aristotelest kereső és eredeti szövegeinek megállapítását kutató filológus munkát.³²

Minő szerepet szánt a renaissance bölcselőknek az új, humanisztikus iskolákban? Az uralkodó irodalmi érdeklődés elsősorban a retorika és a poétika mesterének szegődött azáltal, hogy föltámasztotta és hosszú iskolai életet biztosított Aristoteles e két munkájának, melyeket a középkori iskola jórészt az érdeklődés hiánya miatt mellőzött. A tisztogató törekvés ezenfelül egyideig a magyarázóktól mentesített aristotelesi művek olvasására fogta az ifjúságot. Aristoteles azonban a humanisták szemében mégis csak a középkori schola nagytekintélyű mesterének módjára élt. Ezért vált hűvössé és csappant meg vele szemben az a lelkesült tisztelet és rajongás, amely humanista részről különben minden klasszikus írónak kijárt. Platont is a tüntető elfordulás támasztotta új életre és ugyanez keresett és biztosított helyet az iskolák olvasmányai között a platoni dialógusoknak, melyek éppen ezért túl is élték Aristoteles eredeti műveinek iskolai olvastatását. Amint már ez a változás is jelezheti, új szint öltött az artista fakultások tanulmányi anyagának képe: a retorikai elem kezdte meg benne a térfoglalást és erőszakolta a vele kapcsolt tárgyakra a maga sajátos szempontjait. Aristoteles logikáját ezért találta pl. Ramus Péter száraznak és elvontnak és törekvése, mely részben didaktikai is, arra irányult, hogy a retorikával és dialektikával összevegyített és összezavart logikát az irodalmi oktatás részére hasznosítsa.³³

Az efféle irányzatok elakadását és a filozófus Aristoteles iskolai érvényesülését a vallásszakadás is elősegítette. A két fele-

kezetre szakadt iskolák világában böleselőnk tekintélyét rövidesen nemcsak a tudománya, de a külső hatalom is biztosította.

A jezsuita iskolák aristotelikus állásfoglalása könnyen érthető, mert ez az új terület egyelőre még nem rendelkezett a schola kebelén belül külön bölceleti tannal, a támadások pergőtüzében álló katolikus hitigazságok rendszerének védelmére pedig Aristoteles bölcelete vállalkozhatott a legsikeresebben, hiszen már a középkori schola teológusainak is ő volt a mestere. Ezért került tehát a jezsuiták iskolai törvénykönyvébe kötelező szabály jellegével Aristoteles bölcelete, amelyhez a rend tanításában külső ellenségekkel, belső újító törekvésekkel szemben egyaránt szívósan ragaszkodott.³⁴

Egészen más útát járt meg böleselőnk a protestánsok iskoláiban, amelyek kapuját Luther és Melancthon fanatikus felfogása először bezárta előtte, őt magát pedig temérdek sok váddal bélyegezte meg. Rövidesen kiütközött azonban, hogy a katolikusok támadásai és a belső bomlás ellenében a filozófiától mentes tiszta evangéliumot mégis csak a bölceleti alapokra épített teológia veheti oltalmába. Ezért kellett azután szégyenszemre ugyanazoknak visszalopniok az iskolába böleselőnket, akik onnét kevéssel azelőtt szenvedélyesen kiátkozták. A protestáns iskolák talán kevesebbet emlegették Aristoteles nevét, de lassan mégis az ő bölceletének vágányába irányították és zökentették tanításukat.³⁵

Aristoteles eredeti műveinek iskolai olvastatása nem volt hosszú életű. A humanista iskola kebelében felszínre vetődött enciklopédikus szellem temérdek ismeretanyagát nem meríthette továbbra is az eredeti forrásokból a tanítás. A görög nyelv iskolai sorsa is lassú hanyatlásra fordult, de már közben is inkább az irodalmi és későbbi teológiai oktatás igényeit szolgálta. Mindez folytonos didaktikai problémákat tartott fölszínén, de siettetten egyben, hogy böleselőnk tanítása az iskola igényeit szolgáló rövid tankönyvekbe, kompendiumokba tömörítették. Eleinte ezeket még az eredeti aristotelesi írások bevezetésének szánták szerkesztőik, később azonban a XVII. század első tizedeitől kezdve sok helyütt nem láthatták már a tanulók többé az igazi Aristotelest, akinek nevét is csak szórványosan emlegette a kor teológiai érdekeit szolgáló bölceleti oktatás. Általában e két főstudium keveredését tartották a kor bírálói a tanítás egyik legnagyobb hibájának. A XVII. század első felének végén Aristoteles iskolai képen ugyanazok a tipikus vonások mutatkoztak, mint a schola túlvirágzása idején. Csakhogy ekkor a kommentárok helyébe a kompendiumok léptek, a skolasztikus teológia helyett most a theologia controversának volt a szolgálója és a sokat fölpanaszolt subtilitások szövvényei borították és szintelenítették el mind a két esetben Aristoteles bölceleti rendszerét és eredeti képét.

A XVII. század közepétől kezdve az egész XVIII. századon át a belső és külső kritika fogta ostrom alá Aristoteles iskolai katedráit. A jogi és orvosi fakultásoknak az volt a panasza, hogy a szakásos bölceleti oktatás aristotelesi rendszere a teológusok

kizárólagos érdekeit szolgálja s ezért tanítási idejének a szak tanulmányok javára való megrövidítéséért és a filozófia tanításának megmésztásáért indítottak küzdelmet. A mind hangosabbá vált racionalisztikus korszellem pedig a szabad vizsgáldás és szabad tanítás legnagyobb akadályát látta „a nagyszakállú hagyományos tekintély”-ben, amelynek helyébe a józan ész kívánta vezérlő kalauzzá tenni. A protestáns egyetemek gyűjtő helyei lettek az Aristoteles uralmát megsemmisíteni készülő mozgalmaknak, melyek rövidesen a protestáns teológiai karokra is átragadtak. Gassendi, Locke detronizáló törekvéseinek a német protestáns iskolák kebelében pl. Thomasius és Chr. Wolf voltak a tolmácsolói. Dísztelenül és megbélyegezve adta át helyét ezek után böleselőnk a korszellem sodrában született hosszabb vagy rövidebb életű új böleséleti rendszerek divatos mestereinek.

Aristoteles utolsó végvárai a katolikus, nevezetesen a jezsuita iskolák maradtak. Ezekre zúdult éppen ezért az újítók minden vádjá, de ezekből indultak sűrű rajokban útnak azok a védőiratok is, amelyek a mester védelmét és az új filozófiai elméletek kíméletlen bírálatát tartalmazták. A XVIII. század derekán főként Aristoteles természetböleslete körül dúlt adáz küzdelem. A Stagiritá a középkor metafizikai, a renaissance esztétikai érdeklődése után most a természetfilozófiájába avatta be alaposan híveit. A XVIII. század közepén írt aristotelesi szellemű böleséleti tankönyvek annak a bizonyosságai, hogy e kor természettudományi ismereteit Aristoteles katedrájáról közvetítette, bölesletének alapján bírálta és rendszerezte.

A XIX. század nagyarányú iskolaszervezeti reformjai változtatták meg a leggyökeresebben Aristoteles iskolai képét és jelentőségét. A hajdani, minden egyetemi polgárra kötelező artista fakultás vagy filozófiai tagozat elvesztette kötelező előkészítő szerepét és otthona lett a tarkán változó és újkeletű filozófiai felfogásoknak; Aristoteles nevét pedig ezután már csak a klasszikai és filozófiai részletdiszciplínák keretében emlegették. Ez utóbbiak érdeméül kell azonban följegyeznünk azokat a kutatásokat, amelyek révén Aristoteles történeti képe és szerepe tisztázódik. A problémákat indító, a viták tüzeiben ítélező, az évszázadok iskolai katedráin trónoló és tanító Aristoteles helyébe imígyen a böles történeti képe került, amelynek az ókori irodalom és gondolkodás multjának történeti pontossággal megrajzolt környezete adta meg a korhű hátteret és keretezést.³⁹ Ezt a képet azonban már csak keveseknek mutatta ezentúl az iskola, ezért lett a művelt világ mind kisebb rétegének kincse. A középiskolákba utalt rövidlélezetű és bevezető természetű böleséleti tanulmányoknak gyors sorvadása után ma már csak a böleséleti karokon nyílik kevésszámú érdeklődő hallgatónak alkalom arra, hogy a Stagiritá hírét-nevét még hallhassa. Az az Aristoteles, aki ezer esztendőn keresztül minden művelt keresztény embert tanított, aki a középkori iskolákba friss szellemi életet vitt metafizikai és ismerelméleti problémáival, a renaissance és humanizmus idején a

retorika és poézis mesterének állt be, akinek természetbölcseleti művei a XVIII. század iskolai gondolkodását hozták pezsdülésbe, ma már csak keveseknek, úgyszólván a céhbelieknek ismerős. Ez a megállapítás sajátos szemszögből világíthatja meg a műveltek rétegeiben a történeti-szellemi értékek elkallódásának útját és értetheti meg a történeti értékek becsülésének megfogyatkozását.

Egyelőre kevéssel vígasztalóbb az a kép, mely az aristotelesi gondaltrendszer mellett hűségesean őrtálló katolikus iskolákban rajzolódott ki. A teológiára előkészítő külön bölcseleti tagozat igen sok helyütt szintén megszűnt, másutt pedig a megrövidített egyházi iskoláknak és a teológiának studiumaiba olvadt vagy keveredett bele. Nem egyszer a kellő előképzettség, még inkább az érdeklődés hiánya állta útját annak, hogy a bölcselet iskolai sorsa jobbra fordulhasson. Különben is a kor igényeihez szabott bölcseleti rendszerbe névtelenül kerültek bele azok a gondolatpillérek, amelyeket a keresztény filozófia Aristotelesnek köszönhet. A bölcseleti ágak közül a kritika inkább csak a keresztény gondolat ellenségeivel bajlódik és édeskevés szót ejt hűségese mesteréről. 1829-ben a jezsuita Ratio reformjavaslatának készítői sem találták már korszerűnek, hogy Aristotelest érdemlegesebben belevonják a bölcseleti oktatásba. A filozófia történetének tanítása segíthetett volna a helyzetben, ezt a disziplinát azonban a külön bölcseleti tagozattal egyetemben csak napjainkban kezdik újra szorgalmazni az egyházi iskolák kebelében.

A legutóbbi félszázad során az Aristoteles felé forduló profán filozófiai irányzat, az új virágzásnak indult egyházi, skolasztikus bölcselet és az említett egyházi tanügyi reformok adnak reménységet arra, hogy a jövő nemzedék hálával vési majd lelkébe Aristoteles tiszteletreméltó alakját. Ez nemcsak az általános történeti műveltség elmélyítésére, a keresztény kultúra tudatosítására és megbecsülésére vezethet, hanem szilárd és egységes alapot kezdhet vetni annak az életszemléletnek is, amelyben a gondolkodás és a törekvés nem lesz továbbra is a föld kérégehez láncolva.

Jegyzetek.

¹ *Pauler Akos*: Aristoteles. Filoz. Könyvtár. I. 107—8. II.; *Poetika IX.*

² *Robert G.*: Les écoles et l'enseignement de la théologie pendant la première moitié du XIIe siècle. Paris 1909. 157. és köv. II.; *Wulf M.*: Histoire de la philosophie médiévale. 1924. I. kt. 62. I.; *Clerval*: Les écoles de Chartres au moyen âge. 1895; *Delsile L.*: Les écoles d'Orléans au XIIe et au XIIIe siècle. Annuaire-Bulletin de la Société de l'Histoire de France. 151. kt. (1869); *Endres I.*: Forschungen zur Geschichte der frühmittelalt. Philosophie. 1915. Beiträge z. Gesch. d. Philos. des MA. hrsg. von Cl. Bäumer. Bd. XVII. Heft 2—3.

³ *Migne*: P. L. 141. kt. 196. I. „Porro mundi sapientia exterius eloquentia nitens, intus vacua a virtutis sapientia manet, semper enim quaerit et nunquam invenit, quia profunda mysteriorum dei non humanae disputationi, sed fidei oculis revelantur...“; v. ö. *Endres*: i. m. 2. I. jegyzet.

⁴ Boethiusé a közvetítő szerep. Az iskola az ő kommentárjain kívül legelőször Porphyrius Isagoge-ját, Aristoteles eredeti művei közül pedig a kategóriákat és a hermeneutikát (de interpretatione) használta. A XI. század végére ezekhez a peri hermeneias és a libri praedicamentorum et divisionum járultak. Ezeket nevezte a tanítás összefoglaló néven „logica vetus“-nak. V. ö. *Wulf*: i. m. 66. és köv. II.; *Schneider A.*: Die abendländische Spekulation des XII. Jhdts. in ihrem Verhältnis z. arist. u. jüdisch-arab. Philosophie. 1915. Beiträge... v. Bäumer. Bd. XVII. Heft 4. 19 I.

⁵ *Endres*: i. m. 26. és köv. ll.; a heretikus tours-i Berengar mondja: „non me peniteat, ad dialecticam confugisse, a qua ipsam dei sapientiam et dei virtutem video minime abhorrere, sed suos inimicos arte revincere... Maxime plane cordis est, per omnia ad dialecticam confugere, quia confugere ad eam ad rationem est confugere quo qui non confugit, cum secundum rationem sit factus ad imaginem dei, summ honorem reliquit, nec potest renovari de die in diem ad imaginem dei”. Ugyanott 44. l. jegyzet.

⁶ Petrus Damiani „scholaris infantiae neniae” azaz éretlen iskolai nyöszörgésnek mondta problémáikat; Szent Gellért *Deliberatio*-ja pedig (ed. Batthányi, 1790. 278. és 27. ll.) „Vide miraculum dialecticae, hoc autem viso erubescere ad philosophiam piscatoris et discere melius scire a rustico retiatore, quam a perito Aristarcho... Non dubites divinissimum Cephan (Szent Péter) Aristotele profundiorum, non Paulum cunctis humanis oratoribus cloquentiorum... non Jacobum tuo Plotio expeditorem.” V. ö. *Endres*: i. m. 58–59. ll. és *Manitius*: *Gesch. der latein. Literatur des MA. II. kt. 81. l.*; st. emmerani Otloh (XI. sz.) de doctrina spirituali c. versében: „Quid mihi tunc Socrates vel Plato Aristotelesque Tullius ipse rethor? Ugyanott 88. l.: „Maior enim mihi cura est legendo vel scribendo sequi sanctorum dicta, quam Platonis vel Aristotelis ipsiusque etiam Boethii dogmata”. V. ö. *Endres*: i. m. 74. l. jegyzet.

⁷ A „logica nova” az aristotelesi topika, de sophisticis elenchis, az első és a második analitika összefoglaló neve. A XII. századtól kezdve a régi és az új logikát, tehát Aristoteles összes logikai műveit Organon névvel jelölte az iskola. V. ö. Wulf: i. m. 66. és 241. ll.; *Schneider*: i. m. 10. és köv. ll. ⁸ *Cousin*. V.: *Oeuvres inédit. Abaelard Dialect. 204. l.* „Sed et si Aristotelem Peripateticorum principem eulpare praesumamus, quem amplius in hac arte recipimus?” V. ö. *Schneider*: i. m. 11. l.

⁹ „Verborum turbator adest et turbine multos Turbat Aristoteles noster. gaudetque latere. Sic logica tractat quod non tractasse videtur; Non quod aberret in hoc, sed quod velamine verbi Omnia sic velat, quod vix labor ista revelet. Qui tamen idcirco vestit sua dicta latebris, Ne sua prosternet secreta, suumque relinquens Arcanum vulgo tandem vilescere cogat. Nam sua secreti maiestas vilet et omni Privatur splendore sui, si publica fiat: Nam res vulgatae fastidia gignunt”. *Migne*: P. L. 210. kt. 404. l.

¹⁰ *Wulf*: i. m. 67. l.; *Manitius*: i. m. III. kt. 825. l. Petrus de Riga (XII. sz.) „Ciceronis aureos flores legi et elegi, et Labyrinthum Aristotelis non filo Dedali, sed filio dei duco introivi aliquantulum, inspexi sed non penitus introivi”. *Schneider*: i. m. 16. l. jegyzet.

¹¹ *Migne*: P. L. 64. kt. 1226. col. *Disciplina scholarium*-ból: „... Aristoteles quoque tota succineta brevitatis, licet voce taediosa, non tamen infructuosa... Quid enim Aristotelis lucida veritate serenius?... Aristotelis sincera veritas, Platonis probata divinitas, Zenonis concretio”...

¹² *Migne*: P. L. 199. kt. 917. l. *Metalogicus*. IV, 3. „Unde qui Aristotelem sequuntur, in turbatione nominum et verborum et intricata subtilitate, ut suum vindicent, aliorum obtundunt ingenia, partem pessimam mihi praeeligisse videntur”. *Entheticus*, v. 857–8. „Quicquid enim docuit, docuisse putatur Apollo A quo progentium fabula graeca refert”.

¹³ De naturis rerum (ed. Wright, 309. l.) „Ingenium Aristotelis commentare superfluum esse censeo, quia supervacuis laborat impendiis, qui solem nititur facibus invare”.

¹⁴ V. ö. *Schneider*: i. m. 19. és köv. ll.; e közvetítők Boethiuson és a szentatvák közül főleg Szent Ambruson és Agostonon kívül Chalcidius, Macrobius, Cicero, Seneca, Valerius Maximus és Martianus Capella voltak.

¹⁵ *Schneider*: i. m. 9. l.; Szent Agoston *De civitate Dei VIII, 4., 12.* „Aristoteles Patonis discipulus, vir excellentis ingenii et eloquio Platoni quidem impar... a középkori iskola sokszor hivatkozott e megállapításra.

¹⁶ *Wulf*: i. m. 1. kt. 235. és köv. ll.; *Grabmann*: *Forschungen über die latein. Arist.-Übersetzungen des XIII. Jhdts. 1916. Beiträge...* v. Bäumker. Bd. XVII. Heft 5–6. 17. és köv. ll. „Nec libri Aristotelis de naturali philosophia nec commenta legantur Parisius publice vel secreto.” — szölt az 1210. évi tilalom. Az 1215. évi már részletesebb és az okot is sejteti: „... Non legantur libri Aristotelis de metafisica et de naturali philosophia, nec summe de eisdom aut de doctrina magistri David de Dinant, aut Amalrici heretici, aut Mauricii hyspani”.

¹⁷ A toulouse-i professzoroknak a többi főiskolákhoz intézett 1229. évi köriratából: „Libros naturales, qui fuerant Parisius prohibiti, poterunt illie audire... Quid dedit vobis igitur? Libertas scolastica? Nequaquam, quia nullius habenis dediti propria gaudebitis libertate.” *Grabmann*: i. m. 26. l.

¹⁸ *Wulf*: i. m. 1. kt. 241. l.; pl. a párizsi egyetem 1255. évi tanulmányi rendjéből mutatja ki Aristoteles összes ismert műveit.

¹⁹ *Joh. Saresberiensis*: *Metalogicus* (*Migne*, P. L. 199. kt. 873.), „Ita tamen in aliis viguit, ut commune nomen omnium philosophorum antonomastice id est excellenter, proprium esse meruit.” *Entheticus*, ugyanott 983. col.

²⁰ *Schneider*: i. m. 55. és köv. ll.; *Wulf*: i. m. I. kt. 235. és köv. ll.; *Grabmann*: i. m. 16. és köv. ll. és Die logischen Schriften des Nikolaus von Paris u. ihre Stellung in der aristot. Bewegung des XIII. Jhdts. Mittelalterliches Geistesleben. 1926. 222. l.; ugyanott Die Aristoteleskommentare des hl. Thomas von Aquin. 266. és köv. ll.

²¹ *Grabmann*: Die Aristoteleskommentare... i. m. 281. és köv. ll.

²² In I. De coelo et mundo lectio 22. „Quicquid autem horum sit, non est nobis curandum, quia studium philosophiae non est ad hoc quod sciat, quid homines senserint, sed qualiter se habeat veritas rerum.“ V. ö. *Grabmann*: i. m. 301. l.

²³ A 9. jegyzet megadott helyén: „Illic arma parat logico, logicaeque palestram Pingit Aristoteles; sed eo divinius ipsa Somniat arcana rerum, coelique profunda Mente Plato, sensumque Dei perquirere tentat.“

²⁴ i. h. „Tractavit quidem omnes philosophiae partes et praecpta dedit in singulas sed prae ceteris sic rationalem redegit in ius suum, ut a possessione illius videatur omnes alios exclusisse.“ Enthet i. h. „Si quis Aristotelem primum non censet habendum, Non reddit meritis praemia digna suis. Cunctis principium finemve dedisse probatur Artibus; evincit, quicquid habere cupit.“

²⁵ *Birkenmajer A.*: Vermischte Untersuchungen z. Gesch. d. mittelalt. Philosophie. Beiträge... v. Bäumker. Bd. XX. Heft. 5., 35. l. „Hic Platonis, Ciceronis libros verbis superat.“

²⁶ Abaelard (ed. Cousin, I. 680. l.) mondja: „Nolo sic esse philosophus, ut recalcitrem Paulo, non (nolo?) sic esse Aristoteles, ut secludar a Christo. Non enim aliud nomen est sub coelo, in quo oporteat me salvum fieri.“

²⁷ Szent Tamás írja: „Nec video, quid pertineat ad doctrinam fidei, qualiter Philosophi verba exponantur.“ Resp. ad Joannem de Verceilis... „non autem est consuetudo Aristotelis, quamvis sit breviloquus, defectivis locutionibus uti.“ In II. De coelo lect. 17.: „Sed non videtur rationabile, quod in tanta re tantus philosophus tam frivolam et parum apparentem rationem induxisset.“ In III. Metaph. lect. 4. V. ö. *Grabmann*: i. m. 309., 305. ll.

²⁸ „Ergo nemo vivit purus, castitatis perit murus, commendatur Epicurus, nec spectatur moriturus, grata sint convivia!“ *Schmeller I.*: Carmina Burana. Breslau. 1904. 42. l.

²⁹ Quo Caesar abiit celsus imperio, Vel dives splendidus totus in prandio? Dic, ubi Tullius, clarus eloquio, Vel Aristoteles, summus ingenio?“ *Drewes M.*: Ein Jahrtausend latein. Hymnendichtung. Leipzig. 1909. II. kt. 425. l.; *Manitius*: i. m. III. kt. 119–20. ll. Richardus a st. Victore írja: „In tantum enim infatuata est illa quondam gloriosa mundana philosophia, ut innumeri quotidie ex eius professoribus fiant eius irrisores... Et ecce quam multi, qui prius fabricabant in officina Aristotelis, tandem discunt cadere in officina salvatoris... Ubi sunt nunc, quaeso, sectae academicorum, stoicorum, peripateticorum.“ *Migne*: P. L. 196. kt. 81. l.

³⁰ „Plurima eum recte doceat, tamen errat in illo, Quod semper reliquis obvis ire parat; Nam licet in summis fuerit praecclarus habendus, Captator laudis immoderatus erat.“ *Joh. Saresberiensis*: Enthetius i. h. 883. V. ö. *Busse A.*: Die neuplatonische Lebensbeschreibungen d. Aristoteles. Hermes. 23. kt. (1893) 252. és köv. ll. A sapientia veterum-ra v. ö. *Borinski K.*: Die Antike in Poetik u. Kunsttheorie. Leipzig, 2. kt. 1914, 1924. I. kt. 33., 3940., 256., II. kt. 32., 154., 199L. ll.; *Schneider*: i. m. 7., 9. ll.; *Endres*: i. m. I. jegyz. *Manitius*: i. m. III. kt. 158. l.

³¹ Az ábrázolásra l. *Schäfer G.*: Handbuch der Malerei v. Berge Athos. Trier, 1855.

³² *Birkenmajer*: i. m. 129–210. ll. Der Streit des Alonso von Cartagena mit Leonardo; *Bruni L.*: Bruni pl. agathon-t következetesen summum bonum-nak fordította.

³³ Targyalásunk a következökben csak a legfőbb vonások megajzolására szorítókzik, hasonlóképen összefoglaló a forrásolnak és az irodalomnak megjelölése is. *Petri Rami*: Dialecticae lib. I–II. és Animadversiones Joh. Piscatoris Frankfurt, 1587.: a XVI. század elejéről Vives ad jó helyzetképet De disciplinis lib. XX. Coloniae. 1586. 24., 40–59., 173. és köv. ll.

³⁴ A jezsuita iskolákra l. Mon. Germ. Paed. II., V., IX., XVI. kt. és *Duhr*: Gesch. d. Jesuiten in den Ländern deutsch. Zunge. I. kt. 205. és köv. ll.; II. kt. 523., III. kt. 409. és köv. ll.; a piaristák iskoláira l. Wotke a Mon. Germ. Paed. XXX. kt.

³⁵ A protestáns iskolákra *Vormbaum*: Evangelische Schulordnungen. 3. kt. Gütersloh 1860; *Petersen P.*: Gesch. d. aristotelischen Philosophie im prot. Deutschland. Leipzig, 1921; *Paulsen Fr.*: Gesch. d. gelehrten Unterrichtes. 2. kt. Leipzig, 1921.

³⁶ *Petersen P.*: Philosophie Fr. Ad. Trendelenburgs. Ein Beitrag zur Gesch. des aristot. Philosophie des Arist. im 19. Jhd. Hamburg, 1913.